

A MONOMAH-KORONA. LEGENDA ÉS VALÓSÁG

Az orosz történelem egyik legismertebb tárgyi emlékét a Moszkvai Kremlben őrzik. Orosz elnevezése (sapka Monomaha) miatt magyarra időnként Monomah-sapkának fordítják. Ha a formájára kívánunk utalni, süveggént is említhetjük, ha pedig rendeltetését szeretnénk megnevezni, a korona szó használata tűnik indokoltnak. Ennek az uralkodói jelvénynek a fő részét nyolc aranylemez, illetve alul egy aranyabroncs alkotja. A lemezeket cizellálás, drágakövek (smaragd, rubin) és igazgyöngyök díszítik. A tetején lévő kis félgömbön kereszt látható, míg az alját cobolyprém szegélyezi. A prém, a kereszt és a drágakövek valószínűleg nem egyidősek a korona fő részével.

A legenda eredete és története

Az órosz uralkodók származásáról és a Monomah-koronáról érdekes történeteket olvashatunk az Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről (Szkazanyije o knyazjah vlagyimirszkih) című műben.¹ Eszerint Augustus római császár Prusz nevű rokonának városokat adományozott a Visztula és a Nyeman folyók partján. Azóta a területet Prusszkaja zemljának, vagyis porosz földnek nevezik. Akkoriban Gosztomiszl novgorodi vajda (katonai vezető) halála előtt összehívta az összes novgorodi előkelőt. Azt javasolta nekik, hogy küldjenek a porosz földre bölcs férfiakat, és hívjanak meg magukhoz az ottani előkelők közül egyet vezetőnek. A követek találtak egy Rurik nevű fejedelmet, aki Augustus nemzetségéből származott, s az összes novgorodi nevében kérelték, hogy menjen hozzájuk uralkodni. Rurik két fivérével, Truvorral és Sziueusszal, valamint unokaöccsével, Oleggel érkezett Novgorodba.

Rurik utódai közül a negyedik nemzedékhez tartozott Vlagyimir nagyfejedelem, aki az orosz földet megkeresztelte. Vlagyimir dédunokája pedig Vlagyimir Monomah volt. Amikor Vlagyimir, a dédunoka kijevei nagyfejedelem lett, tanácskozni kezdett a fejedelmekkel, a bojárokkal és a főurakkal, mivel úgy érezte, ő sem jelentéktelenebb, mint azok az elődei, akik Konstantinápolyt sarc fizetésére kényszerítették. A tanácskozás után a nagyfejedelem több ezer harcost gyűjtött össze, és vajdái vezetésével Trákiába küldte őket. Katonái Trákia nagy részét elfoglalták, majd gazdag zsákmánnyal tértek vissza. Konstantinápolyban akkor Konsztantinosz Monomakhosz (orosz elnevezéssel Konsztantyin Monomah) uralkodott, és éppen a perzsákkal és a „latinokkal” harcolt. A császár bölcs döntéssel követeket küldött Vlagyimir nagyfejedelemhez: Neofit epheszosi metropolitát, két püspököt, az antiokhiai sztratégoszt, a jeruzsálemi kormányzót és más főurakat. A nyakából levette a keresztet. Ez annak a keresztnek a fájából készült, amelyre Krisztust felfeszítették. A fejéről levette a császári koronát, és egy aranytálra helyezte. Megparancsolta, hogy hozzák elő azt a karneolserleget, amelyből Augustus császár bort ivott, a válldíszet, az arábiai aranyból készült láncot és sok más tárgyat. Mindezt átadta a Neofit metropolita által vezetett küldöttség tagjainak, s elküldte őket Vlagyimirhoz. A nagyfejedelemnek azt üzenete, hogy fogadja el az adományokat és koronáztassa meg velük magát. Egyúttal követei által békét kért. Attól kezdve Vlagyimir nagyfejedelmet Monomahnak, a nagy Rusz cárijának kezdték nevezni. Utána Konstantin császárral békében és szeretetben élt. Azóta a Konstantin görög császár által küldött koronával koronázzák a vlagyimiri nagyfejedelmeket.

Az órosz uralkodók származásáról és a Monomah-koronáról szóló fenti történeteket az Elbeszélés első redakciója alapján ismertettük. Ennek a szövegváltozatnak a végén kiegészítésként a litván nagyfejedelmek genealógiája található, amelyben a vlagyimiri-moszkvai uralkodók is szerepelnek.²

Az Elbeszélés létrejötte nem köthető konkrét időponthoz. Keletkezésének legalább három fázisát különíthetjük el. Először a két alaplegenda született meg. Bár szerzőjük ismeretlen, annyi bizonyos, hogy a 16. század elején már mindkettő létezett. Az egyik a kijevi nagyfejedelmek vérvonalát Augustus császártól eredeztette, míg a másik arról szólt, hogyan jutott Vlagyimir Monomah koronázási jelvényekhez. A két legendát Szpiridon-Szavva tveri szerzetes egyesítette Levél a Monomah-koronáról című munkájában. Ennek létrejötte a 16. század elejére tehető. Szpiridon-Szavva azonban nemcsak kompilátor, hanem író is volt: a két legendát ő egészítette ki a litván nagyfejedelmek genealógiájával. A tveri szerzetes műve alapján legkésőbb az 1520-as években egy újabb ismeretlen szerző állította össze az Elbeszélés első változatát. Olyan irodalmi-publicisztikai alkotás jött létre, melyet a moszkvai nagyfejedelmi, majd cári hatalom megerősítéséért folytatott harcban használtak fel. IV. Iván cárrá koronázási előkészületeinek idején ismét átdolgozták, s ekkor született meg a második redakció.³

Érdeemes megvizsgálni az ismeretlen szerzők, illetve Szpiridon-Szavva történelmi ismereteit, bár ezek nem minden esetben választhatók el teljesen egymástól. Az órosz uralkodók származásáról szóló alaplegenda szerzője sok információval rendelkezett az ókor történetéről. Ismerte többek között Nagy Sándort, Julius Caesart, Pompeiust, Crassust, Brutust, Antoniust, Kleopátrát és Augustust. A velük kapcsolatos események leírása ugyanakkor esetenként pontatlan lett, pl. Caesart szerinte Brutus mellett Pompeius és Crassus ölte meg. Jól ismerte a varégek (normannok) behívásának legendáját is, amely az Elmúlt idők elbeszélésében (Poveszty vremennih let) a 862. évnél olvasható.⁴ A legenda arról szól, hogy a 9. században a Novgorod környéki szlávok között békétlenség uralkodott, s ezért a novgorodiak Rurik varég vezérhez fordultak. Rurik elfogadta a meghívást, és testvéreivel együtt érkezett a szlávokhoz. Ő maga Novgorodban, Szineusz Beloozeróban, míg Truvor Izborszkban lett fejedelem. Az Elbeszélés alapvetően helyesen hozza a kijevi nagyfejedelmek genealógiáját: a dinasztia alapítójához képest Szent Vlagyimir valóban a negyedik nemzedéket képviselte, Vlagyimir Monomah pedig ténylegesen Szent Vlagyimir dédunokája volt. A történettudomány sem Rurik létezését, sem a varégek behívásáról szóló történet hitelességét nem igazolta. Azonban ebből a szempontból az alaplegenda szerzője nem hibáztatható, hiszen az ő korában Rurik történelmi személyiségnek, a három testvér behívása pedig ténykérdésnek számított. Rurik és Augustus összekapcsolása a szerző számára problémát jelenthetett, s ezt csak írói fantáziája tudta megoldani. Az összekötő kapcsot Prusz jelentette, akinek neve először az Elbeszélésben bukkant fel, s minden bizonnyal a porosz területek (Prusszkaja zemlja) elnevezéséből jött létre.⁵ A szerző azt sugallta, hogy Rurik (a nem létező) Pruszon keresztül Augustus leszármazottja volt.

Az Elbeszélésnek az uralkodói ékszerek küldését tárgyaló részében, vagyis a második alaplegendában a valóság és a képzelet sajátos keverékét találjuk. Konsztantinosz Monomakhosz bizánci császár és Vlagyimir Monomah, a két főszereplő kétségkívül történelmi személyiség volt. A szerző még azt is pontosan tudta, hogy Vlagyimir apját Vszevolodnak hívták. Az is megfelel a valóságnak, hogy a korábbi kijevi nagyfejedelmek közül többen is vezettek hadjáratot Konstantinápoly ellen.

Konsztantinosz Monomakhosz uralkodása alatt a bizánci csapatok valóban harcoltak keleten és nyugaton is, s ténylegesen ekkor következett be az egyházszakadás. A legenda többi része a szerzői fantázia terméke (Vlagyimir Monomah tanácskozása és hadjárata, Konsztantinosz Monomakhosz ajándékai és követői). Még fiktív személy is szerepel benne. A történet szerint ugyanis a császár küldöttségét Neofit (Neóphütosz) metropolita vezette, azonban ilyen nevet az epheszoszi metropoliták jegyzékében egyáltalán nem találunk.⁶ Meglepő módon egyetlen utalás sincs arra vonatkozóan, hogy Vlagyimir Monomah anyai ágon Konsztantinosz Monomakhosz rokona volt. Az egyik mondat, miszerint azóta is a Konsztantinosz Monomakhosz által küldött koronával koronázzák a vlagyimiri nagyfejedelmeket,⁷ egyértelműen elárulja az Elbeszélés első redakciója szerzőjének szándékát, vagyis azt, hogy a korabeli vlagyimiri-moszkvai nagyfejedelmek hatalmát bizánci eredetűnek kívánta feltüntetni.

Az Elbeszélés utolsó, eredetileg Szpiridon-Szavvától származó része a litván nagyfejedelmek genealógiáját ígéri, de számos moszkvai uralkodó, illetve vlagyimiri nagyfejedelem is feltűnik benne. (A genealógia az Elbeszélés második redakciójába már nem került bele.) A fenti rész szerkezetileg rosszul illeszkedik az előtte lévőhöz. A második rész végén található az mondat, miszerint azóta is a Konsztantyin Monomah által küldött koronával koronázzák a vlagyimiri nagyfejedelmeket, majd egy betoldás jön az 1054. évi egyházszakadásról. Az ezt követő harmadik rész szinte a levegőben lóg. Az Elbeszélés ismeretlen szerzője szerkesztésből elégtelenre vizsgált. Vlagyimir Monomah és a litván nagyfejedelmek között természetesen nehéz lett volna kapcsolódási pontot találni, de a kijevi nagyfejedelmet és a genealógiában szereplő moszkvai uralkodókat könnyedén össze lehetett volna kötni. Így viszont a Vlagyimir Monomah és a harmadik részben elsőként szereplő Jurij Danyilovics moszkvai fejedelem között eltelt 200 évről szó sem esik. Legalább annyit jelezhetett volna a szerző, hogy az összes moszkvai fejedelem Vlagyimir Monomah leszármazottja volt.

Konsztantinosz Monomakhosz és a Monomakhosz-korona

II. Baszileiosz császár halála (1025) fordulópontot jelentett a Bizánci Birodalom történetében. A Makedón-dinasztia már csak három évtizedig uralkodott. Az 1025 utáni időszak egyik jellegzetessége a fővárosi hivatalnok arisztokrácia és a vidéki katonai arisztokrácia küzdelme volt. Először az előbbi került hatalomra. II. Baszileioszt testvére, VIII. Konstantin (1025–1028) követte a trónon. Mivel nem volt fiú utódja, halála után lányai – Zoé és Theodóra – játszottak fontos szerepet. A főhatalmat előbb Zoé két férje, majd fogadott fia, végül harmadik hitvese szerezte meg. Konsztantinosz Monomakhosz szenátor, a harmadik férj, a fővárosi hivatalnok arisztokrácia tipikus képviselője a már 64 éves Zoé kezével együtt 1042-ben nyerte el.

IX. Konstantin (1042–1055) nem tartozott a jelentős bizánci uralkodók közé. Uralkodói kötelezettségeit nem vette túlságosan komolyan. A hatalmat aranyozott nyugdíjasságnak tekintette, amely lehetővé tette, hogy szórakozzék. Amúgy közvetlen stílusú, jóindulatú ember volt. Állítólag még a kínos körülmények sem tudták elrontani a jókedvét. Nagymértékű pazarlása kimerítette az államkincstárat. Zoé és Theodóra, akikkel hivatalosan megosztotta az államhatalmat, semmi korlátozást nem szenvedett, sőt Zoé esztelen pazarlása hozzájárult a bevételek elherdálásához. Amikor a kincstár kiürült, Konsztantinosz Monomakhosz fokozottabb figyelmet szentelt a pénzügyeknek. Mindenhová adószedőket küldött, akik meglehetősen erkölcsstelen, bár foglalkozásukat tekintve semmiképpen sem meglepő eszközöket alkalmaztak.

Míg II. Baszileiosz annak idején nem sok gondot fordított a kultúrára, Konsztantinosz Monomakhosz alatt a szellemi élet fellendült. A császár kísérletet tett rá, hogy birodalmát magasan képzett emberekkel kormányoztassa, és az egyetemet is újjászervezte. Azonban a művelt tanácsadók iránti lelkesedése nem tartott sokáig. Mivel egyikük őszintén és nyersen kritizálta a tékozlást, Konsztantinosz Monomakhosz megfosztotta tiszttségétől. Hamarosan egy újabb tanácsadó lett kegyvesztett. Amikor két másik főhivatalnok észrevette, hogy az uralkodó magatartása megváltozott, az Olümposz egyik kolostorába vonult vissza, s ekkor az államügyek irányítása egy teljesen alkalmatlan kegyenc kezébe került. A fentiek azt bizonyítják, hogy a császár államigazgatási gyakorlata nélkülözötte a következetességet.

Világtörténelmi szempontból Konsztantinosz Monomakhosz uralkodásának legjelentősebb eseménye kétségtávol az 1054. évi egyházszakadás volt. A római és konstantinápolyi egyházak közötti konfliktus szorosan kapcsolódott Itália bizánci fennhatóság alatt lévő területeihez. Dél-Itália püspökségei a pátriárkától függték, majdnem mindegyiknek görög főpapja volt, de a pápa befolyása egyre nőtt fölöttük. Ugyanakkor figyelembe kell venni a főszereplők, Kérulariosz Mihály pátriárka, IX. Leó pápa és Humbertus bíboros erős jellemét és ambícióit is. A 11. század elején a bizánci államférfiak és hittérítők jelentős mértékben kiterjesztették a konstantinápolyi pátriárkátus területét, például a Kijevi Rusz is a befolyása alá került. Kérulariosz Mihály már a keresztény világ fele fölött uralkodott, a pápával egyenlőnek tekintette magát, s nehezen viselte, hogy az utóbbi beavatkozott Dél-Itália egyházi ügyeibe. A pátriárka már nemcsak a konstantinápolyi egyház autokefáliáját igényelte, mint elődje 30 évvel korábban, hanem a pápai és a pátriárkai méltóságok közötti teljes egyenlőséget is követelte. A konfliktus a felszínen az egyházi szokásokról és szertartásokról folytatott vita formájában jelent meg. IX. Leó, valamint Konsztantinosz Monomakhosz és Kérulariosz Mihály között levélváltás is folyt, de az egymás iránti vádakkal teli levelek csak tovább mélyítették az ellentéteket. A pápa abban reménykedett, rá tudja venni Konsztantinosz Monomakhoszt, hogy hasson a pátriárkára, s ezért küldöttséget menesztett Konstantinápolyba. A legátusok nem mutattak megfelelő kompromisszumkészséget: a császárnál ugyan tiszteletüket tették, de a pátriárkával szóba sem álltak. 1054 júliusának közepén az istentiszteletre összegyűlt nép jelenlétében a pápai követek Kérulariosz Mihályt és legtekintélyesebb híveit kiközösítő bullát helyeztek a híres Hagia Szophia-székesegyház oltárára. Válaszul a pátriárka Monomakhosz engedélyével zsinatot hívott össze, amely viszont a bulla szerkesztőit, tehát az időközben elhalálozott pápát és a legátusokat közönségette ki.

Külpolitikai szempontból Konsztantinosz Monomakhosz uralkodása vegyes eredményeket hozott. Georgiosz Maniakész, a tehetséges hadvezér korábban Szicília egy részét visszaszerezte az araboktól. 1042-ben éppen Dél-Itáliában igyekezett megszilárdítani a bizánci pozíciókat, amikor az uralkodó leváltotta. Ezután Maniakész fellázadt, és megpróbálta megszerezni a trónt, de 1043-ban egy győztes ütközetben életét vesztette. A Maniakész lázadását követő időszakban újabb normann egységek érkeztek Dél-Itáliába, s gyakorlatilag véget vetettek a bizánci uralomnak. Már csak néhány város tartott ki. 1048-ban a besenyők átkeltek a Dunán, s évekig komoly veszélyt jelentettek. Trákiából kiszorították őket, Bulgáriában viszont megvetették a lábukat. 1053-ban Konsztantinosz Monomakhosz a Bizánci Birodalom egyesített katonai erejének bevetésével próbált tőlük megszabadulni. A besenyők ennek ellenére győzelmet arattak, majd békekötést kezdeményeztek. Betöréseik megszűntek, de egy részük továbbra is Bulgáriában maradt. Keleten elvileg kedvezőbb volt a helyzet: az

1040-es évek második felében sikerült megújítani a mohamedán Szíriával kötött békét és teljesen annektálni Arméniát. Azonban a viharfelhők már gyülekeztek: a szeldzsuk törökök betérései is Konsztantinosz Monomakhosz uralkodása idején indultak meg.⁸

Az 1042 és 1055 közötti időszakban a bizánci–órosz kapcsolatok nem voltak felhőtlenek. Bölcs Jaroszlav kijevi nagyfejedelem (1019–1054) egyrészt hadjáratot indított, másrészt azért is szembekerült Bizánccal, mert beavatkozott az órosz egyház ügyeibe. 1051-ben összehívta a püspököket, és Ilariont tette meg kijevi metropolitának. A kinevezés okáról az Elmúlt idők elbeszélése annyit árul el, hogy Jaroszlav isteni sugallatra cselekedett, magáról Ilarionról pedig azt, hogy művelt és (gyakran) böjtölő orosz presbiter volt, s ő ásta ki az első kis barlangot azon a helyen, ahol a későbbiekben a híres barlangkolostor létrejött.⁹ Az órosz egyház fejét, a kijevi metropolitát korábban és később is a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki. A méltóság viselői általában görögök voltak, bizánci befolyást közvetítettek. Úgy tűnik, hogy az üresedésben lévő főpapi szék ily módon való betöltésével a kijevi nagyfejedelem Kérulariosz Mihály pátriárka és IX. Konstantin császár befolyását akarta csökkenteni.

Néhány évvel korábban, 1043-ban órosz hadjárat indult Konstantinápoly ellen. Az indítékkal kapcsolatban számos elképzelés létezik. Itt csak kettőt említenénk. Az első szerint a bizánci fővárosban verekezés tört ki a görögök és a szlávok között. Az egyik vezető novgorodi kereskedőt megölték, de a bizánciak nem voltak hajlandók a vérdíjat fizetni, a novgorodiak pedig a fenti esetet kihasználva minden bizonnyal előnyösebb kereskedelmi feltételeket szerettek volna kicsikarni. A második nézet a varégek felelősségét hangsúlyozza. Eszerint egy Harald nevű normann vezér korábban Novgorodban, majd Kijevben vállalt katonai szolgálatot. Ezután Bizáncba ment, és belépett a császári testőrségbe. 1042-ben részese volt azoknak az eseményeknek, melyek során Konsztantinosz Monomakhosz elődjét detronizálták és megvakították. A megtorlástól való félelmében Harald – más varéggokkal együtt – Kijevbe menekült. Ott sikerült rávennie a kijevi nagyfejedelemet egy Bizánc elleni zsákmányszerző hadjáratra. Mivel Bölcs Jaroszlávot ekkor a lengyel ügyek foglalták le, a támadást egyik fia irányította. Vlagyimir Jaroszlavics a novgorodi csapatokkal és a varéggokkal indult Konstantinápoly ellen. A vállalkozás azonban kudarcba fulladt. Miután a tárgyalások nem vezettek eredményre, Konsztantinosz Monomakhosz maga állt egy hajóraj élére, amely görögtűzzel árasztotta el, és megfutamtította az órosz flottát. Az utóbbi a Fekete-tengeren viharhárokat is szenvedett: a hajók egy része szikláknak ütközött, és felborult. Azok a katonák, akik elérték a partot, a szárazföldön próbáltak visszatérni a Kijevi Ruszba, ám a bizánciak Várna térségében bekerítették és megadásra kényszerítették őket. A kapcsolatok rendezése három évig tartott, s végül Kijev valószínűleg el tudta érni az órosz kereskedők kártalanítását, valamint a foglyok kiadását. Az 1046-ban megkötött békét házassággal pecsételték meg. Az egyik fél Vszevolod, a sikertelen támadást vezető Vlagyimir testvére, Bölcs Jaroszlav másik fia volt.¹⁰ Azt azonban nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy Vszevolod kit vett el. A felesége mindenképpen egy görög hercegnő, talán éppen Konsztantinosz Monomakhosz lánya lett. Az viszont tény, hogy később ő szülte Vlagyimir Monomahot, a Kijevi Rusz egyik legjelentősebb nagyfejedelemét.¹¹

A forrásokban nincs nyoma annak, hogy Konsztantinosz Monomakhosz uralkodói jelvényeket küldött volna Vlagyimir Monomahnak, Magyarországon azonban van egy Monomakhosz-korona. Mivel ez a tárgy rendkívül fontos a bizantinológia szempontjából, érdemes röviden bemutatni. A koronát 1860-ban, szántás közben találták Nyitraivánkán, s alkotórészeit külön-külön adták el a Nemzeti Múzeumnak. Hét,

ívesen záródó aranylemezből áll, s az egyes lemezekon álló helyzetű figurákat ábrázoltak, köztük Konsztantinosz Monomakhoszt, feleségét, Zoét és sógornójét, Theodórárt. A legnagyobb lemezen, melynek magassága 11,5 cm, a császár felirattal jelzett képmása látható, koronával és dicsfényvel, teljes császári díszben. Jobbjában méltósága jelvényét tartja, míg baljában egy irattekercset. A császárnőket két kisebb lemezen ábrázolták, ugyancsak felirattal megnevezve. Jelvényeik különböznek a császár jelvényeitől. Két kisebb lemezen egy-egy táncosnő, a két legkisebben pedig egy-egy ciprusok között álló nőalak található. Feliratuk szerint az utóbbiak az igazság és az alázat megszemélyesítői. A lemezek hátoldalára keskeny aranykeretet forrasztottak, s az ezeken sorakozó apró lyukak tanúsága szerint valószínűleg szövetsapkára voltak felvarrva.¹² Zoé 1050-ben, a császár 1055-ben, míg Theodóra 1056-ban halt meg.¹³ Mivel hárman együtt 1042–1050 között uralkodtak, a diadém ekkor készülhetett.¹⁴ Azt már nehezebb meghatározni, hogy a Monomakhosz-koronát mikor és hogyan hozhatták a Kárpát-medencébe. Bár kísérletek történtek annak bizonyítására, hogy ezt az uralkodói ékszert maga a császár küldte I. András (1046–1060) magyar királynak, valószínűbb, hogy azután került Magyarországra, miután a keresztések 1204-ben kifosztották Konsztantinápolyt.¹⁵ Olyan nézet is létezik, mely szerint a koronát IX. Konstantin I. Géza (1074–1077) királyunknak ajándékozta az 1070-es években.¹⁶ Ez a hipotézis logikai úton is elvethető, mivel – mint említettük – a császár már 1055-ben meghalt.

Vlagyimir Monomah és a Monomah-korona

Az Elmúlt idők elbeszélése azt állítja, hogy Bölcs Jaroszlav halála előtt fiai között felosztotta a Kijevi Rusz területét. Végakarata szerint Izjaszlavé lett a rangidősség, a főhatalmon azonban két fivérével kellett osztoznia.¹⁷ Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vszevolod közös uralkodásának idejét (1054–1073) a triumvirátus időszakának szokás nevezni. Az 1073-at követő, trónviszályokkal terhelt két évtizedben a három testvér mindegyike viselte a kijevi nagyfejedelemi címet. Utódaik is Kijev megszerzésére, illetve befolyási övezetek kialakítására törekedtek. A legkevésbé sikeresnek az Izjaszlav-ág bizonyult.

Vszevolod nagyfejedelemsége alatt (1078–1093) fia, Vlagyimir Monomah jelentős segítséget nyújtott a Kijevi Rusz irányításában. Az egyik értékelés szerint az utolsó években gyakorlatilag ő valósította meg apja politikáját.¹⁸ Vszevolodot a nemzetségi rangsorrend alapján unokaöccse, Szvjatopolk Izjaszlavics követte a kijevi trónon. Vlagyimir Monomahnak el kellett hagynia az órosz fővárost, de így is jelentős területeket tartott ellenőrzése alatt. Övé volt többek között az a perejaszlavlí voloszty,¹⁹ amely rengeteget szenvedett a kunok portyáitól. A 11–12. század fordulóján az órosz fejedelmek közül minden bizonnyal Vlagyimir Monomah volt leginkább érdekelt a kunok elleni harcban. A katonai erők külső veszéllyel szembeni összefogásának és a hadjáratok vezetésének joga azonban a nagyfejedelemet illette meg. Ráadásul Kijev maga is veszélyben volt: 1096-ban a támadók kétszer is megjelentek. Először egy fejedelmi rezidenciát gyújtottak fel, a második alkalommal pedig kirabolták és felgyújtották a város közelében elhelyezkedő településeket és kolostorokat.²⁰ Így Szvjatopolk nagyfejedelem számára is fontossá vált az ellenük való fellépés.

A 12. század elején több sikeres órosz hadjáratra került sor, s ezek szervezésében és vezetésében Vlagyimir Monomah kiemelkedő szerepet játszott.²¹ 1103-ban Szvjatopolk, Vlagyimir Monomah és más órosz fejedelmek csapatai behatoltak a sztyeppére, és győztes csatát vívtak a kunokkal. Az ütközetben állítólag 20 kán esett

el, egyikük pedig fogságba esett. Őt Vlagyimir Monomah kivégeztette, mivel már sokszor betört a Kijevi Rusz területére. Az óorosz csapatok gazdag zsákmánnyal tértek haza.²² 1109-ben és 1111-ben is sikerült legyőzni a kunokat. 1111-ben Vlagyimir Monomah újból együttműködött Szvjatopolkkal. Ekkor nemcsak győztek, hanem elfoglalták a kunok két települését is. A hadjáratokkal egyidejűleg biztonságosabbakká váltak a Kijevi Rusz déli határai, mivel a Szula, a Rosz és a Dnyeper folyók mentén új védvonalak épültek. A fenti lépésekkel elejét vették a további pusztító betöréseknek.²³ 1113-ban Kijevben meghalt Szvjatopolk nagyfejedelem. A kunok elhatározták, hogy élnek a lehetőséggel, és támadást indítottak. Vlagyimir Monomah azonban egy kisebb koalíció élén meghátrálásra kényszerítette őket.²⁴ Ez volt az utolsó olyan hadjárat, amelyet Vlagyimir személyesen vezetett a kunok ellen, a velük folytatott további harcot fiaira bízta.²⁵

Szvjatopolk nagyfejedelmet a forrás szerint csak druzsinája siratta meg.²⁶ Halála után a kijeviek tanácskozást tartottak, és unokatestvérét, Vlagyimir Monomahot hívták meg a trónra. Egy megmozdulás is elkezdődött, melynek során kirabolták a tiszjackij²⁷ és a helyi zsidókat. Ezután ismét Kijevbe hívták Vlagyimir Monomahot. Az üzenetben arra utaltak, hogy még a kolostorokat is a rablás veszélye fenyegeti. Miután a fenti hírt meghallotta, a fejedelem elindult Kijevbe. Ott a metropolita a püspökökkel és Kijev összes lakója nagy tisztelettel fogadta.²⁸ A történet túl szép ahhoz, hogy teljesen igaz legyen. A krónikás Vlagyimir Monomah iránti rokonszenve egyértelműen megállapítható. Ettől azonban fontosabbnak tűnik a rablás indokainak és következményeinek bemutatása.

A zsidó vallású kazárok közössége azóta létezett Kijevben, amióta Kazárország meghódította a Dnyeper alsó folyásának vidékét, és ott egy kereskedelmi telepet hozott létre. Kijev a ruszok (varégok) fennhatósága alatt is a kazár–zsidó kereskedelem fontos központja maradt. A zsidók az ún. Jaroszlavváros²⁹ egyik különálló negyedében laktak, ezért nevezték a közelben elhelyezkedő kaput Zsidó-kapunak. A 11–12. századra a kijevi ruszok asszimilálódtak, a zsidók viszont megőrizték különállásukat. Kazárország hanyatlása és a besenyők, majd kunok megjelenése a Fekete-tenger északi partvidékén nagyon kedvezőtlen hatást gyakorolt a kijevi kereskedelemre. A Kelettel folytatott áruforgalom hasznától megfosztott kereskedők kénytelenek voltak pénzüket uzsoraügyletekbe fektetni. Egyre kevesebb keleti pénzérme áramlott Kijevbe, a társadalom pénzükséglete viszont növekedett. A mértéktelenül magas kamatoktól a fejedelem druzsinája és a lakosság kisiparos-kiskereskedő rétege egyformán szenvedett. A megmozdulás alatt az adósok igyekeztek megszabadulni tartozásaiktól, a kereskedők pedig gazdag vetélytársaiktól.³⁰

A kijevi trón elfoglalása után Vlagyimir Monomah intézkedéseket kezdeményezett a belső feszültség lecsillapítása érdekében. A beresztovói fejedelmi rezidenciára összehívta kíséretét, Belgorod és Perejaszlavl előljáróit, sőt unokatestvére, Oleg Szvjatoszlavics képviselőjében is megjelent egy bojár. A tanácskozáson pénzügyi rendelkezéseket hoztak (ezek megtalálhatók az óorosz korszak híres jogi dokumentumában, a Bővített Pravdában).³¹ Az egyik döntés úgy szólt, hogy ha valaki 50%-os kamatra vett fel kölcsönt, csak két éven át volt köteles kamatot fizetni, a harmadik évtől mindössze az alapösszeget követelheték tőle. Attól, aki három évig ekkora százalékot fizetett, a kölcsön összegét sem lehetett követelni. Mivel csak a szélsőséges esetekkel foglalkoztak, a kamatok ezután is elérhették a 20–40%-ot. A kölcsön visszafizetésének körülményeire szintén figyelmet fordítottak, például ha valaki önhibáján kívül nem tudott törleszteni, az új törvény értelmében fizetési haladékokat kapott. Aki

végképp nem tudta a kölcsönt törleszteni, annak le kellett dolgoznia, s így átmenetileg függő helyzetbe került, státusza a szolgákéhoz hasonlított. Azonban a félszabadok közül csak nehezen lehetett visszakerülni a szabadok közé. Azt az adóst, aki saját hibájából nem fizetett, akár el is adhatták. A kölcsönügyleteket ezután minden esetben tanúk jelenlétében kellett lebonyolítani. Úgy tűnik, Vlagyimir Monomahnak a fenti intézkedésekkel, amelyeket a törvénykezés körülményeiből ítélve távolabbi területeken is alkalmaztak, sikerült lecsendesítenie a kijevieket.³²

A kunok elleni harc megkövetelte, hogy Vlagyimir Monomah ütőképes katonai erővel rendelkezzen, ráadásul kiváló hadvezérnek bizonyult. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy 1113-ban meg tudta szerezni a kijevi trónt, bár a szeniorátus rendje szerint az elsőség Szvjatoszlav nevű nagybátyjának fiait illette volna meg. Kijevi nagyfejedelemsége alatt (1113–1125) Monomah hatalma kiterjedt Perejaszlavra, Szmolenszkre, Novgorodra, Pszkovra, Rosztovra, Szuzdalra és Turovra. Ezeknek a területeknek a többségét már Kijevebe való bevonulása előtt örökölte, illetve megszerezte. Elődjének fia, Jaroszlav viszont nem tudott belenyugodni Vlagyimir Monomah dominanciájába. A kijevi nagyfejedelem azonban a tőle közvetlenül nem függő területek katonai erejét is maga mögött tudhatta. 1117-ben Vlagyimir Monomah csapatokat gyűjtött, a volhíniai Vlagyimir városához vonult, és megostromolta. Jaroszlav két hónapig ellenállt, azonban végül kénytelen volt békét kérni és alárendelni magát a nagyfejedelem akaratának. A nyugodt időszak nem sokáig tartott: Jaroszlav 1118-ban Kijev elleni hadjáratra készülődött. Lengyelországba és Magyarországra is elutazott, hogy segítséget szerezzen. Távollétében a vlagyimiri bojárok elpártoltak tőle, s először Vlagyimir Monomah egyik, majd annak gyorsan bekövetkező halála után másik fiát hívták meg fejedelmüknek.³³ Így Volhínia is a kijevi nagyfejedelem fennhatósága alá került. Ugyancsak 1118-ban Vlagyimir Monomah Kijevben novgorodi bojárok fölött ítélkezett, s ez egyáltalán nem volt megszokott jelenség a Kijevi Rusz történetében. Az utóbbiak esküvel erősítették meg hűségüket, de a nagyfejedelem nem érte be ennyivel: egy részüket ugyan hazaengedte, de másokat börtönbe záratott.³⁴ 1119-ben egy másik leszámolás történt. A turovi volosztyra támadó Gleb minszki fejedelem ellen Vlagyimir Monomah már 1116-ban hadjáratot vezetett. Gleb kénytelen volt megígérni, hogy aláveti magát a nagyfejedelem akaratának. 1119-ben, amikor megszegte adott szavát, Monomah elvette tőle Minszket, és családjával együtt Kijevebe vitte.³⁵

Vlagyimir Monomah 1113 előtt és után is úgy irányította területeket, mint elődei, vagyis részben személyesen intézte az ügyeket, részben helytartók által. Intelmeből tudjuk, hogy apja életében és később is gyakorta úton volt. Az északi Novgorodtól a déli Perejaszlavig, az északkeleti Rosztovtól a nyugati Vlagyimirig szinte minden nagyobb központban megjelent. Néhány helyen többször is felbukkant.³⁶ Intelme alapján úgy tűnik, nem bízott meg teljesen a helytartókban.³⁷ Ugyanakkor nagy létszámú családja lehetővé tette, hogy kijevi uralkodása idején fiai segítségével irányítsa a Kijevi Ruszt. Közülük a legtehetségesebb a novgorodi helytartó, a későbbi nagyfejedelem, Msztyiszlav volt.

Vlagyimir Monomah nevéhez két irodalmi alkotás is kapcsolódik: a fentebb említett Intellem és unokatestvéréhez, Oleghez intézett levele. Az Elmúlt idők elbeszélésében mindkettő az 1096-os évnél található. Az Intellem kronológiai szempontból nem a megfelelő helyen olvasható, mivel kiderül belőle, hogy Monomah életének alkonyán, tehát jóval 1096 után készült.³⁸ Nyilván az Elmúlt idők elbeszélését 1116-ban átdolgozó Szilveszter apát illesztette az egy évtizeddel korábban történt esemé-

nyek közé.³⁹ Számunkra mégis a Vlagyimir Monomah gyermekeihez szóló Intelem a fontos a két mű közül, mert ez nemcsak a nagyfejedelem tevékenységével kapcsolatban tartalmaz adatokat, hanem a jellemére is rávilágít.⁴⁰

Saját bevallása szerint Vlagyimir Monomah már 13 éves korától megkezdte utazásait a Kijevi Rusz területén. 83 nagyobb utat számolt össze, a kisebbeket nem is tartotta említésre méltónak. Arról nem számolt be az Intelemben, hogy a 83 nagyobb vállalkozásból mennyi volt a hadjáratok száma. Azt viszont megjegyezte, hogy apja életében és halála után 19 békét kötött a kun kánokkal. A hadi vállalkozások ideje alatt rendkívül körültekintőnek bizonyult. Fiainak a következő tanácsokat adta: ha háborúba vonulnak, ne bízzák magukat a vajdákra, és ne feledkezzenek bele az evés-ivásba. Csak akkor feküdjenek le, ha biztosították a megfelelő őrséget, de ez esetben is korán keljenek. A fegyverzetet ne vegyék le azonnal magukról, mert a hanyagság miatt váratlanul meghalhat az ember. Ha valamely rokonnak vagy másnak megcsókolják a keresztet, azaz esküvel erősítenek meg egy fogadalmat, illetve szerződést, azt tartsák be. Ez az atyai tanács nyilvánvalóan a gyakori belháborúk miatt került bele a szövegbe. Vlagyimir a békés időszakokban sem pihenhetett sokat. Fiainak azt javasolta, hogy saját házukban ne lustálkodjanak, hanem mindennek járjanak utána. Ne bízzák magukat a fiatalabb druzsinára, nehogy a vendégek előtt szégyenben maradjanak. Az utóbbiakkal kapcsolatban egy másik tanácsot is adott. Eszerint különösen tiszteljék őket, függetlenül attól, honnan érkeznek, s legyenek akár egyszerű emberek, akár előkelők, akár követek. Ha a vendégeket nem tudják megajándékozni, lássák el őket étellel és itallal. Monomah a vadászatot is 13 éves korában kezdte. Az Intelemben rövid, de érdekes leírás olvasható vadászkalandjairól. A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy személyesen ellenőrizte a felszerelést, sőt a sólymokra és héjakra is odafigyelt.

A nagyfejedelemnek az egyházhoz, illetve a valláshoz fűződő viszonya szintén figyelemre méltó. Az Intelem szerint Vlagyimir Monomah még a templomi rendre és az istentiszteletekre is felügyelt. Gyermekei számára a legfontosabb elvként az istenfélelmet jelölte meg, s imádkozásra ösztönözte őket. Hangsúlyozta az isteni kegyelem fontosságát, de úgy vélte, hogy fiai azt nem remeteként, szerzetesi életmóddal vagy böjttel, hanem kis dolgokkal szerezhessék meg. Arra biztatta a fiait, hogy ne féljenek a haláltól. Leszögezte, ha ő maga sem a háborútól, sem a vadállatoktól, sem a víztől, sem a lóról való leeséstől nem szenvedett kárt, fiai se szenvedhetnek kárt vagy veszíthetik életüket, amíg Isten úgy nem rendel. Ha pedig Isten úgy rendel, akkor apjuk, anyjuk vagy fivéreik sem tudják őket megmenteni. Az alábbi tanácsok részben mély emberi érzéseket, részben paternalista szemléletet tükröznek: a testi fogyatékosokról ne feledkezzenek meg, és ahogy tudják, táplálják őket. Adjanak alamizsnát az árváknak, védelmezzék az özvegyeket, ne engedjék, hogy az erősek elnyomják a gyengéket. A betegeket látogassák meg, a halottakat búcsúztassák el. Még arra is felhívja a figyelmet, hogy fiai szeressék feleségeiket, de ne engedjék őket uralkodni maguk fölött. Vlagyimir Monomah – apjához és nagyapjához hasonlóan – felismerte az oktatás, illetve a tudás jelentőségét. Ezzel kapcsolatban a következőt tanácsolta utódaiknak: amit jól tudnak, ne feledjék el, amit még nem tudnak, azt tanulják meg. A lustaságot minden rossz szülőanyjának nevezte, hiszen amit az ember tud, azt elfelejti, amit pedig nem tud, azt nem sajátítja el. Az utóbbi tulajdonságot más vonatkozásban sem szerette, s többször is felszólította fiait, hogy ne lustálkodjanak. A hazugságot, a részesegkedést és a kicsapongást szintén elítélte.

Témánk szempontjából elengedhetetlen Vlagyimir Monomah Bizánccal kapcsolatos politikájának vizsgálata. 1095 körül I. Alexiosz Komnénosz császárnak

(1081–1118) egy magát Leó Diogenésznek nevező bajkeverővel gyűlt meg a baja. Leó, aki saját állítása szerint IV. Romanosz Diogenész (1068–1071) fia volt, a Krím-félszigeten található Kherszonban bukkant fel, majd az ottani kunokkal betört a Bizánci Birodalom területére. A támadók átkeltek a Balkán-hegységen, és Adrianopolisz felé haladtak. Alexiosz császár felkészült a fogadásukra, de nem kellett közbeavatkoznia, mivel Leó Adrianopolisz ostrománál fogságba esett. A vezérüktől megfosztott kunok fosztogatva elvonultak, majd visszatértek a Duna vonala mögé. Vlagyimir Monomahot aligha érdekelték Leó születésének körülményei, mert Marica nevű lányát hozzá adta feleségül. A házasságkötés pontos idejét nem tudjuk, de a névbitorló 1116-ban már a kijevi nagyfejedelem veje volt. Ebben az évben Leó – talán ismét a kunok segítségével – újból szembefordult I. Alexiosszal, és néhány Duna menti várost a hatalmába kerített, azonban kísérlete még a két évtizeddel korábbinál is rosszabbul végződött: a császár két megbízottja Dorosztolban meggyilkolta. Leó fellépése mögött minden bizonnyal Vlagyimir Monomah állt, mivel még 1116-ban órosz helytartókat állított egyes dunai városok élére, sőt szintén ebben az évben Vjacseszlav nevű fia megpróbálta elfoglalni Dorosztolt is. Végül a kijevi nagyfejedelem feladta dunai terveit. A Kijevi Rusz és Bizánc közötti béke 1122-ben állt helyre. Ekkor vette feleségül Andronikosz, a Komnénosz uralkodócsalád tagja Monomah unokáját, Irinát. Ugyanebben az évben érkezett meg Kijevbe a konstantinápolyi pátriárka által kinevezett új metropolita, s állítólag igen értékes ajándékot vitt magával.⁴¹

A fentiekből kiderül, hogy Vlagyimir Monomah egy trónkövetelőt (bár Leó talán még annak is csak túlzással nevezhető) támogatót, és megpróbált néhány Duna menti települést ellenőrzése alá vonni, de nagyobb támadást nem indított Bizánc ellen. Az Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről című munkában a nagyfejedelem vajdájának hadjárataról szóló résznek tehát nincs valóságalapja. Hasonló a helyzet a Monomah-koronával is. Az Elmúlt idők elbeszélése szerint Vlagyimir Monomah 1053-ban született,⁴² Konsztantinosz Monomakhoszról pedig tudjuk, hogy 1055 januárjában halt meg.⁴³ Így Vlagyimir talán még kétéves sem volt, amikor a bizánci császár – feltételezett anyai nagyapja – meghalt. Tőle aligha kaphatott koronázási jelvényeket, különösen nem egy Konstantinápoly elleni hadjárat után.

A Monomah-korona eredete és sorsa

A történészeket természetesen régóta foglalkoztatja a Monomah-korona eredetének kérdése. Már Ny. M. Karamzin, a 19. század híres nemesi történetírója megpróbálkozott a megoldással, amikor feltételezte, hogy a Konsztantinosz Monomakhosztól származó uralkodói jelvényeket egy másik bizánci császár, I. Alexiosz Komnénosz küldte.⁴⁴ Karamzin álláspontja azonban nem bizonyult helytállónak, mert – amint láttuk – Vlagyimir Monomah Alexiosz ellen sem indított nagyobb hadjáratot, s ezért nem is volt arra szükség, hogy a bizánci uralkodó értékes ajándékokkal, köztük egy koronával békítse őt meg. A szakirodalomban a 20. században sem alakult ki egységes álláspont. Nem célunk kimerítő áttekintést adni az egyes elképzelésekről, ezért csak néhányat említünk. A 20. század közepének szovjet viselettörténeti kiadványa, amely elsősorban a színpadi megjelenítésre koncentrált, a diadémot bizánci vagy arab munkának tartotta.⁴⁵ A Moszkvai Kreml Fegyvertárának kiállítási tárgyait bemutató, több mint egy évtizeddel későbbi kötet szerint a Monomah-sapka készítésének helyével kapcsolatos kérdést még mindig nem válaszolták meg, bár annak tanulmányozásával sok orosz és külföldi tudós foglalkozik. Az említett munka állásfoglalás helyett a nézeteket ismer-

tette: egyes kutatók (Ny. Kondakov) a bizánci művészethez sorolják, mások (G. Filimonov) az arabhoz, ismét mások (A. Szpicin) a közép-ázsiaihoz.⁴⁶ Húsz évvel később a szovjet korszak híres lexikonának szócikke csak a közép-ázsiai eredetet jelölte meg.⁴⁷ Végül két magyar történész koncepcióját említjük meg a 20. század utolsó évtizedéből. Az Oroszország története című szintézisben Szvák Gyula azt a teóriát fogadta el, mely szerint az ún. Monomah-sapka valahonnan Közép-Ázsiából származik.⁴⁸ A keleti szlávok középkori történetét bemutató kötetében Font Márta ellenben úgy vélekedett, hogy a korona talán egyiptomi munka, s az egyik tatár kán ajándékként került Moszkvába.⁴⁹ A Monomah-korona eredetének kérdésében tehát a kutatók között nem alakult ki egységes álláspont. Készítésének idejével kapcsolatban viszont kevesebb a nézeteltérés, hiszen azt általában a 13–14. századra teszik.⁵⁰

A moszkvai fejedelmek valószínűleg Iván Kalita (1325–1341) óta viselték süveg alakú uralkodói díszüket.⁵¹ Az viszont teljesen biztos, hogy 1498-ban a Moszkvai Kreml Uszpenszkij-székesegyházában Dmitrij Ivanovics fejére a Monomah-koronát tették. Dmitrij III. Iván nagyfejedelem (1462–1505) unokája volt. Apja évekkel korábban meghalt, s nagyapjának, III. Ivánnak második, Szophiával (Zoével), az utolsó bizánci császár unokahúgával kötött házasságából született egy Vaszilij nevű fia is.⁵² Ilyen körülmények között a ceremónia célja csak Dmitrij trónöröklési jogának megerősítése lehetett. Ruszlan Szkrinnikov orosz történész összefüggést fedezett fel a fenti koronázás és a Monomah-süvegről szóló legenda között. Eszerint a bizánci örökség eszméje egyes 16. századi művekben sajátos értelmezést kapott. Ezek szerzői az uralkodói jelvények történetét egy olyan alapmotívum alapján mesélték el, amely feltételezhetően Dmitrij koronázásának évében keletkezett. A téma legrészletesebb kifejtése az Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről című munkában található. Az Elbeszélés szerzője által leírt képzeletbeli szituáció az 1498-ban Moszkvában kialakult valós helyzetre emlékeztet. Dmitrij nagyapja kezéből vette át a koronát (a Monomah-sapkát), éppúgy, mint a legendában Vlagyimir Monomah Konsztantinosz kezéből. Az Elbeszélés szerzője teljes mértékben az unokával szimpatizál. A legenda arra helyezi a hangsúlyt, hogy az orosz nagyfejedelmek már jóval III. Iván „görög házassága” előtt rokonságba kerültek a bizánci dinasztiával, s a rokonságot a császári felségjelek átadása erősítette meg. Ebből következik, hogy a moszkvai trónra csak Monomah rangidős leszármazottja (az adott esetben Dmitrij) jogosult, így Vaszilij „bizánci származásának” nincs jelentősége. Mivel az utódlásnak ezt a teóriáját Szophia ellenfelei dolgozták ki, fia, III. Vaszilij uralkodása alatt (1505–1533) hivatalosan nem ismerték el.⁵³

III. Vaszilij fiát, IV. Ivánt 1547-ben szintén a Monomah-sapkával koronázták.⁵⁴ A ceremónia színhelye ugyanúgy a Moszkvai Kreml Uszpenszkij-székesegyháza volt, mint 1498-ban. Az 1547-es koronázás azonban jóval nagyobb jelentőséggel bírt, mivel Iván ünnepélyesen felvette a cári és az egyeduralkodói címeket, amelyek ugyan már III. Iván és III. Vaszilij idején megjelentek a diplomáciai iratokban, de hivatalos használatukra csak 1547-től került sor. Mindez nem egyszerűen a titulusok cseréje, hanem sokkal inkább az Oroszország egyesítésért és az erős központosított államért folytatott harc végeredménye volt. IV. Iván uralkodása idején a Monomah-koronáról szóló történet legfelső szintű állami elismerést kapott. Az Elbeszélésből kiemelték a vele foglalkozó részt, és a IV. Iván cár koronázási szertartása címet viselő mű bevezetéseként használták fel. Ezáltal a legenda hivatalos dokumentum, a cári hatalom törvényességének bizonyítéka lett. A Litvániával folytatott 1549–1550. évi tárgyalások idején például az orosz követek a fenti történettel indokolták a cári cím felvételét.⁵⁵

A Monomah-süveg az 1547-et követő másfél évszázadban sem veszített politikai jelentőségéből. Az ún. zavaros időszakban (1605–1613) az is előfordult, hogy egy közönséges csaló fejére került.⁵⁶ Egy ideig a Rurik-dinasztiát követő Romanovok szintén nagy becsben tartották. Utoljára I. Péter (1682–1725) fogyatékos féltestvérét és társuralkodóját, V. Ivánt (1682–1696) koronázták vele cárrá 1682-ben.⁵⁷ Az északi háborúban elért sikerek miatt a szenátus Péter cárnak császári, azaz imperátori címet adományozott, s ezért 1721-től a Monomah-sapka szerepét a császári korona vette át.⁵⁸ Mint ismeretes, a 20. században, a szovjet időszakban a Monomah-korona kinctárban őrzött hatalmi jelvényből kiállítási tárgy lett.

A Monomah-trón

1547 után IV. Ivánnak Európa uralkodóival el kellett fogadtatnia az új titulust. A konstantinápolyi pátriárka elismerő oklevelét Moszkvában csak 1561-ben kapták kézhez. A két esemény – a koronázás és az oklevél megérkezése – közötti időszakban, 1551-ben egy trónust állították fel az Uszpenszkij-székesegyházban. Ezt csak a 19. századtól emlegetik Monomah-trónként. Eredeti elnevezése (Carszkoje meszto) egyszerűen cári helyet jelent. Kétféjű sassal díszített sátoorteteje alatt álltak az uralkodók az istentiszteletek alkalmával.

A Monomah-trón ma is a Moszkvai Kreml Uszpenszkij-székesegyházában található. Magassága eléri a hat és fél métert. Alsó részét (a felső a sátoortető) három, kb. egy méter magas oldalfal és egy kétszárnyas ajtó alkotja. Az oldalfalakat fából készült féldombormű-sorozat díszíti. A trón támasztékát négy vadállat szobra jelenti, melyeket a régi leírások és az idegenvezetők általában oroszlánoknak neveztek. A kérdés ettől jóval bonyolultabb, mivel a négyből mindössze egy emlékeztet oroszlánra, egy hiánának tűnik, míg a másik kettőt nem lehet teljes biztonsággal azonosítani.

A 16. században a trónszerkezet kis ajtajára az Elbeszélés szövegének részleteit vésték. Jórészt ezek alapján készült az oldalfalakon látható 12 féldombormű. A mesterek az alábbi eseményeket dolgozták fel: 1. Vlagyimir Vszevolodovics tanácskozása a fejedelmekkel és a bojárokkal. 2. A nagyfejedelem összegyűjti a vajdákat és kijelöli a csapatok parancsnokait. 3. A katonák Trákia felé vonulnak. 4. A nagyfejedelem vajdái egy trákiai város falai alatt. 5. Csata a település falainál és a foglyok elvezetése. 6. A város elfoglalása. 7. Konsztantinosz Monomakhosz katonáinak összecsapása az ellenséges csapatokkal. 8. A császár tanácskozása és a Kijevbe küldendő követek kinevezése. 9. Konsztantinosz Monomakhosz átnyújtja a követeknek az uralkodói jelvényeket. 10. A követség tagjainak búcsúztatása és útja a tengeren át. 11. Az adományok átadása a nagyfejedelemnek és a békekérés. 12. Neophütoz metropolita megkoronázza Vlagyimirt a Monomah-sapkával.

Figyelmet érdemel az a tény, hogy a koronával kapcsolatban a mesterek pontosan követték a szöveget. Bár Bizáncban az uralkodói hatalom szimbóluma a nyitott korona volt, Konsztantinosz Monomakhoszt a trónon éppen a Monomah-sapkával ábrázolták, s a császár később ugyanezt adja át a követeknek.⁵⁹

*

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a Monomah-koronáról szóló történet egyértelműen a legendák világába sorolható, bár két főszereplője történelmi személyiség volt. Konsztantinosz Monomakhosz nem tartozott a jelentős bizánci császárok közé, de

elődei birodalmát jórészt megőrizte, s uralkodását viszonylagos stabilitás, egyfajta vihar előtti csend jellemezte. Vlagyimir Vszevolodovics viszont az egyik legjelentősebb óorosz fejedelemnek bizonyult. Nagyfejedelemsége idején a Kijevi Rusz területének döntő részét ellenőrzése alatt tartotta, bekapcsolódott a jogalkotársba és irodalmi művek fűződnek a nevéhez. Vlagyimirt már az óorosz források Monomahnak, azaz Monomakhosznak nevezték. Így aztán érthető, hogy a neki tulajdonított koronát Konsztantinosz Monomakhosztól eredeztették. IX. Konstantin legitimációs szempontból egyébként nem volt ideális, hiszen nem tartozott a Makedón-dinasztiába, s csak férjcsászárként uralkodott. Fővárosa, Konstantinápoly ellen indult ugyan egy óorosz támadás, de azt könnyűszerrel elhárította. Vlagyimir Monomah éppen a fenti hadjáratot lezáró békének köszönhetette létét, mivel azt apja és egy görög hercegnő, talán Konsztantinosz Monomakhosz lánya házasságával pecsételték meg. A császár akkor halt meg, amikor a feltételezett unoka maximum két éves lehetett. Vlagyimir így nem utasíthatta vajdáit Bizánc elleni támadásra. Valószínűleg IX. Konstantin utódai ellen sem indított jelentősebb katonai akciót. Erejét különben is a kunokkal és a rokonaival folytatott küzdelem kötötte le. Vlagyimir Monomahnak tudomásunk szerint nem küldtek bizánci koronát, a Monomah-sapka azonban létező tárgy. A Rurik-dinasztia moszkvai ága a 14. század első felétől feltételezhetően, a 15. század végétől a 17. század végéig bizonyosan ezt használta koronázásra. Jelentősége ebben, nem pedig a hozzá fűződő legendában rejlik.

Jegyzetek

¹ A ket legenda szövege: Szkazanyje o knyazjah vlagyimirszkih. In: Pamjatnyiki literaturi. Drevnyej Ruszi. Konyec XV–pervaja polovina 16 veka. Szoszt. i obscs. red: L. A. Dmitrijev, D. Sz. Lihacsov. Moszkva, 1984. 423–431. (A továbbiakban: Pamjatnyiki.)

² A litván nagyfejedelmek genealógiája: Pamjatnyiki, 431–435.

³ Az Elbeszélés keletkezésének történetéhez: D. Sz. Lihacsov bevezető tanulmánya. In: Pamjatnyiki, 13–14. és R. P. Dmitrijeva jegyzetei. In: Pamjatnyiki, 725–726.

⁴ Poveszty vremennih let. Csaszty pervaja. Moszkva–Leningrád, 1950. 18. (A továbbiakban: PVL.)

⁵ A Prusz név eredetéhez: Dmitrijeva: i. m. 729.

⁶ Neóphüosz metropolita személyének hitelességéhez: Dmitrijeva: i. m. 730.

⁷ Pamjatnyiki, 431.

⁸ Konsztantinosz Monomakhosz uralkodásához: Louis Bréhier: Bizánc tündöklése és hanyatlása. I. kötet. Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1997. 185–196., George Ostrogorsky: A bizánci állam története. Bp., Osiris, 2003. 287–297.

⁹ PVL. 104–105.

¹⁰ Az 1043. évi hadjáratához: PVL. 103–104. V. T. Pasuto: Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi. Moszkva., 1968. 78–80., R. G. Szkrinnikov: Isztorija Rosszizszkaja. IX–XVII vv. M., 1997. 70–72., Bréhier: i. m. I. 189.

¹¹ A történetírásban széles körben elterjedt az a nézet, mely szerint Vszevolod Jaroszlavics Konsztantinosz Monomakhosz lányát vette feleségül, s ezáltal Vlagyimir Monomah a császár unokája volt: Ny. M. Karamzin: Isztorija goszudarsztva Rosszizszkogo. T. 2. Szankt-Petyerburg, 1842. 90., Pasuto: i. m. 80. Iglói Endre–Mislej Pál: Drevnyerusszkaja hudozsesztvennaja proza. Régi orosz széppróza. Bp., Tankönyvkiadó, 1979. 160., Isztorija Kijeva. T. I. Drevnyij i szrednyevkovij Kijev. Otv. red.: I. I. Artyemenko. Kijev, 1982. 130. (A továbbiakban: Isztorija Kijeva.) Dmitrijeva: i. m. 730., Ny. F. Kotljár: Drevnyerusszkaja goszudarsztvennoszt. Szankt-Petyerburg, 1998. 142., V. T. Pasuto említésre méltónak tartotta azt a feltételezést, miszerint Konsztantinosz Monomakhosz lányát (vagyis Vlagyimir Monomah anyját) Máriának hívták. Pasuto: i. m. 80. Ezt az elképzelést Ny. F. Kotljár szintén átvette: Kotljár: i. m. 142. A fenti nézet nem ismeretlen a nyugati történetírásban sem: A. P. Vlasto: The Entry of the Slavs into Christendom. Cambridge, 1970. 285. Óvatosabb történészek csak annyit ismernek el, hogy Vszevolod felesége Konsztantinosz Monomakhosz rokona volt: George Vernadsky: Kievan Russia. In: History of Russia by George Vernadsky and Michael Karpovich. Volume II. New Haven, 1948. 96. Szkrinnikov: i. m. 81. Font Márta: Oroszország, Urajna, Rusz. Bp.–Pécs, Balassi, University Press, 1998. 44. Vlagyimir Monomah származásával kapcsolat-

ban az Elmúlt idők elbeszélése azt állítja, hogy Vszevolodnak fia született egy görög hercegnőtől, és a Vlagyimir nevet adta neki: PVL. 108. Ugyanebben a forrásban, a híres Intelem első soraiban olvasható, hogy Vlagyimirt Monomahnak nevezték el: PVL. 153.

¹² Magyar Nemzeti Múzeum. Főszerkesztő: Fodor István. Bp., Corvina, 1992. 48., 166. (A továbbiakban: MNM.)

¹³ *Bréhier*: i. m. I., 187., 196. *Ostrogorsky*: i. m. 298.

¹⁴ MNM, 48.

¹⁵ Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Bp., Akadémiai, 1994. 466.

¹⁶ Magyar Kódex. I. kötet. Az Árpádok világa. Főszerkesztő: Szentpéteri József. Bp., Kossuth, 1999. 273.

¹⁷ PVL. 108–121.

¹⁸ Isztorija Kijeva, 133.

¹⁹ A volosztya a Kijevi Ruszban területi egységet jelent. Később a volosztyokból alakultak ki a részfejedelemségek, illetve fejedelemségek.

²⁰ PVL. 151–152.

²¹ Fő forrásunk, az Elmúlt idők elbeszélése 1113 körül készült. Az első redakciót azonban hamarosan követte a második: 1116-ban Szilveszter, a Kijev melletti Vidubicsi kolostorának apátja módosított a szövegen. A kolostort Vszevolod Jaroszlavics alapította, az átdolgozás pedig fia, Vlagyimir Monomah koncepciójának megfelelően történt, s ezért a Szvjatopolk és Vlagyimir tevékenységével kapcsolatos adatok hitelessége esetenként megkérdőjelezhető. Az Elmúlt idők elbeszélésének történetéhez: *Font*: i. m. 23.

²² PVL. 183–185. A csata a forrás szerint a Szuteny folyónál zajlott, de a szakirodalomban akad olyan nézet is, amely a Molocsnaja folyót jelöli meg: Isztorija Kijeva, 133. (A folyó az Azovi-tengerbe ömlik, s az ukránok Molocsnának nevezik.)

²³ PVL. 190–192.

²⁴ PVL. 197.

²⁵ *P. P. Tolocsko*: *Drevnyaja Rusz*. Kijev, 1987. 104.

²⁶ A druzsina kifejezés ez esetben fejedelmi kíséretet jelent. Az óoroszczi fejedelmek kísérete két részből állt: az ún. idősebbet a bojárok alkották, míg az ún. fiatalabb druzsina tagjai fegyveres és adminisztratív szolgáltatást láttak el.

²⁷ A tiszjackij (ezredes) hadi ügyekben illetékes főtisztviselő volt.

²⁸ PVL. 196–197.

²⁹ A Jaroszláv város Kijevnek az a része volt, melynek kiépítése Bölc Jaroszlav fejedelemsége alatt történt.

³⁰ A kijevi zsidók elleni fellépés okaihoz: *Szkrinnyikov*: i. m. 90–91. (Szkrinnyikov koncepciójának néhány elemével lehetne vitatkozni, de a tanulmány témája szempontjából ezek marginális kérdések.)

³¹ A Russzkaja Pravda címet viselő óoroszczi törvénygyűjtemény két alapvető részből áll. A Rövid Pravda Bölc Jaroszlav és fiai rendelkezéseit tartalmazza, s ezek kiegészítésével jött létre a Bővített Pravda. Nem bizonyítható, hogy a Bővített Pravda minden 12. századi passzusa Vlagyimir Monomah tevékenységéhez kapcsolódik.

³² Vlagyimir Monomah törvényeihez: *Font*: i. m. 51.

³³ A volhíniai események: *Polnoje szobranije russzkih letopiszej*. T. I. Moszkva, 1962. 291–292. T. II. Moszkva, 1962. 284–285. (A továbbiakban: PSZRL.)

³⁴ *Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarszego i mladsego izvodov*. Moszkva–Leningrád, 1950. 21.

³⁵ PSZRL. T. II. 282–285.

³⁶ PVL. 158–161.

³⁷ PVL. 163. (Ez esetben nyilván nem Vlagyimir Monomah fiáról, hanem a kisebb hatáskörrel rendelkező helytartókról van szó.)

³⁸ PVL. 153.

³⁹ *Font*: i. m. 52.

⁴⁰ Az Intelem szövege: PVL. 153–163.

⁴¹ Vlagyimir Monomah Bizánccal kapcsolatos politikájához: *Pasuto*: i. m. 186–187., 420–421. *Szkrinnyikov*: i. m. 92., *Louis Bréhier*: *Bizánc tüdőklése és hanyatlása*. II. kötet. Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1997. 310.

⁴² PVL. 108.

⁴³ *Bréhier*: i. m. I. 196. *Ostrogorsky*: i. m. 298.

⁴⁴ *Karamzin*: i. m. 90.

⁴⁵ *Russzkij isztoricseszkiy kosztjum dlja szceni*. Szoszt.: Ny. Giljarovszkaja. Moszkva–Leningrád, 1945. 78.

⁴⁶ *Goszudarsztvennaja Oruzsejnaja palata Moszkovszkogo Kremlja*. *Kommentarij k fotografijam № 86–88*. Moszkva, 1958. (A továbbiakban: *Oruzsejnaja palata*.)

⁴⁷ *Bolszaja Szovjetszkaja Enciklopedija*. Gl. red.: A. M. Prohorov. T. 29. Moszkva, 1978. 287. (A továbbiakban: BSZE.)

⁴⁸ *Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula: Oroszország története.* Bp., Maecenas, 1997. 173. (A továbbiakban: Oroszország története.)

⁴⁹ *Font: i. m. 52.*

⁵⁰ Oruzsejnaja palata, kommentarij k fotografijam № 86–88., BSZE. 287. *Font: i. m. 52. I. M. Szokolova: Monomahov tron.* Moszkva, 2001. 30.

⁵¹ *Font: i. m. 52.*

⁵² Dmitrij Ivanovics származásához és koronázásához: *Szkrinnyikov: i. m. 197–198.*

⁵³ *Szkrinnyikov: i. m. 198–199.* A hivatkozott részben a szerző röviden ismertette a legenda szövegét. Nyilvánvalóan csak képletesen írhatta, hogy Vlagyimir Monomah a nagyapja kezéből kapta a Monomah-sapkát. Az Elbeszélésben az áll, hogy a császár elküldte a koronát: Pamjatnyiki, 429.

⁵⁴ *Szkrinnyikov: i. m. 261.*

⁵⁵ *Szokolova: i. m. 17., 23.*

⁵⁶ *Szvák Gyula: Cárok és kalandorok.* Bp., Kossuth, 1982. 110.

⁵⁷ Oruzsejnaja palata, kommentarij k fotografijam № 86–88.

⁵⁸ Oroszország története, 234., BSZE. 287.

⁵⁹ A Monomah-trón bemutatása: *Szokolova: i. m. 7–9, 18., 22., 39., 45.*